

DANA-MIHAELA ZAMFIR

ADVERBUL *ADICĂ* ÎN CURSUL ISTORIEI LIMBII ROMÂNE. SCHIMBĂRI SEMANTICE ȘI RELAȚII SINONIMICE. MODIFICĂRI FONETICE ȘI AMPLIFICĂRI EXPRESIVE

În cele ce urmează ne ocupăm de două chestiuni într-o mare măsură independente una de cealaltă, dar care au în comun faptul că se referă la același cuvânt, și anume adverbul apozitiv (explicativ) *adică*. Cea mai importantă transformare suferită de acest cuvânt în evoluția sa – pe care o urmărим aşa cum se configurează începând de la cele mai vechi atestări ale dialectului dacoromân – pare să fie cea semantică și constă în regresul treptat al folosirii ca deictic (cu sensul „iată”) în favoarea folosirii apozitive, cu sensul și funcția pe care le are și în limba literară actuală. Modificarea formală care constituie a doua direcție a cercetării noastre pare să fie mai puțin proeminentă decât cea semantică; ea se încadrează oarecum în seria unei schimbări fonetice care s-a manifestat într-un mod extrem de fluctuant pe toată durata dacoromânei vechi, și anume închiderea lui *e* medial aton (cu observația că statutul vocalei palatale semideschise sub aspectul accentuării este el însuși discutabil în acest cuvânt, după cum vom arăta în continuare); transformările fonetice secundare (adjoncțiunea unor segmente fonetice finale cu valoare expresivă) sunt, spre deosebire de închiderea lui *e*, inovații limitate dialectal în dacoromâna veche, pe de o parte, și care au rămas, pe de altă parte, la statutul de variante nelitere rare.

1. Etimologie

Caracterul destul de problematic al poziției pe care o ocupă adverbul *adică* în istoria limbii române include însuși statutul său etimologic, controversat și extrem de greu de soluționat chiar și prin conjugarea criteriului semantic cu cel fonetic – ceea ce explică de ce DA și DEX au considerat statutul etimologic al lui ***adică*** (***adecă***) dincolo de orice ipoteză explicativă. Soluțiile înregistrate și admise ca posibile în primul volum al DELR (s.v.) sunt lat. *adde quod* (G. Ebeling, ZRPh, 25, 1901, p. 525; I.-A. Candrea, „Romania”, 31, 1902, p. 296–297; PEW 23; TDRG, s.v.) sau lat. *ad id quod* (SDLR, s.v.); soluțiile lat. *ad quod* CDED I 32; lat. *adaeque* CDER 81; lat. *ad dicam* HEM, p. 224 au fost respinse de DELR.

2. Aspecte semantice

Felul în care este folosit *adecă* de-a lungul timpului în textele românești indică două etape istorice în semantica acestui cuvânt: una cuprinsă între cele mai vechi

atestări și anul 1650 – căreia îi este caracteristică folosirea lui *adecă* cu sensul „iată” (= lat. *ecce*, v. sl. *ето*) – și a doua care începe în jurul anului 1650, când sunt atestate primele folosiri cu sens apozitiv-explicativ (= lat. *id est*, fr. *c'est-à-dire*). Sensul apozitiv, care începe să apară în texte înainte de jumătatea secolului al XVII-lea, a coexistat o vreme, cel puțin în anumite sisteme, cu sensul originar (în sensul coocurenței lui *adecă* apozitiv cu *adecă* deictic).

Faptul că *adecă* se vede a fi fost, cel puțin un secol și jumătate, străin de orice valoare explicativă¹ (corespunzătoare modului în care este întrebuițat în faza modernă a limbii române) și purtător al unui sens exclusiv deictic („iată”) – asociat, în multe cazuri, cu prezența în structuri exclamative – sugerează că raportarea lui etimologic la sintagme explicative de tip *adde quod* (raportarea la verbul *dicere* ieșe din discuție din motive fonetice, *d* fiind alterat în toate formele acestui verb, indiferent de caracterul accentuat sau aton al lui *i* din radical) este greșită; folosirea lui *adecă* în texte arată clar că *sensul explicativ este secundar* și s-a dezvoltat din sensul primar. Recurența sintagmelor explicative cu *a zice* (între care predominantă este în mod neechivoc *ce se zice*; vezi și Zamfir 2014, p. 55–57) în dacoromână, până la o dată posterioară atestării lui *adecă* cu sens explicativ, dovedește că incluzarea lui *adecă* în seria elementelor explicativ-apozitive din română este relativ târzie.

2.1. Faza primară *adecă* „iată”

2.1.1. Relații sinonimice. Cu sensul deictic, *adecă* se află, începând de la cele mai vechi texte, în relație de sinonimie cu *iată* (general dacoromân și străin de orice modificări istorice de formă, sens, registru stilistic sau difuziune geografică) și cu *iaca/iacă* (limitat ca registru stilistic și cu neregularități de difuziune dialectală).

2.1.2. Relații heteronimice. În funcție de tipul de texte în care apare, *adecă* este corespondentul unor forme vechi slave diferite.

2.1.2.1. Tiparele documentare

2.1.2.1.1. În documentele particulare, unde apare în formula (aproape regulat inițială) *adecă eu* (urmată de numele emitentului) = v.sl. *ето азъ*, *adecă* îl traduce pe v.sl. *ето*, care, după Miklosich, este o variantă grafică a lui *ято*, înregistrat ca pronume, echivalat cu lat. *hoc* și raportat la *кто*. Spre deosebire de tipul pe care îl vom prezenta sub **2.1.2.1.2.**, cel cu *adecă eu* urmat de numele emitentului (eventual de o enumerare) este larg răspândit în ambele principate.

Ca orice formulă fixă, sintagma tipică porțiunii inițiale a documentelor personale (documente de vânzare-cumpărare sau de rumânie, testamente etc.) sau colective (vânzare-cumpărare, rumânie) *adecă eu* s-a păstrat mult mai bine – atât ca frecven-

¹ În cursul secolului al XVI-lea a fost folosit cu valoare explicativă – deși pe o scară mult mai redusă (chiar și în limitele unor disproporții considerabile, în materialul lingvistic, între cele două perioade pe care le comparăm) decât avea să fie folosit mai târziu *adecă* – cuvântul efemer *săva*, care a suferit și el, după 1600, o schimbare radicală în modul de funcționare (vezi Zamfir–Dinică 2008). Sunt, de asemenea, anterioare intrării lui *adecă* în seria cuvintelor apozitive o serie de structuri mult mai stabile în timp decât *săva* apozitiv, dintre care proeminent este *ce se zice* (vezi mai jos, 2.).

ță, cât și ca rezistență în timp – decât s-a păstrat *adecă „iată”* în texte literare. După Marin 2013, ea apare încă în documente la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Deși în principiu închis înovațiilor, tipul promovat ca formular documentar include, cel puțin pe alocuri, variantele formale ale formei primare în dacoromână (inclusiv pe cele rezultate din amplificări expresive, pentru care vezi mai jos, 5.2.): *adicăte eu* se întâlnește într-un document din 1812 (*apud* Marin 2013).

Tipul de ocurență cel mai răspândit între atestările documentare ale lui *adecă* este *adecă eu, X, scriu și mărturisesc cu acest zapis al mieu*. Gradul de recurență al acestei structuri este extrem de ridicat, ea apărând în documente la tot pasul:

Adecă eu, Zamfir de Brusa, scriu și mărturisesc cu cest zapis al mieu cum am vândut o casă ci am avut [...] DRH A XXVIII/16, p. 10, r. 1–2;

Adecă eu, Larion Pleșcan din Verșani, ginerele lui Ionașco Pleșcău, scriu și mărturisesc cu cest zapis al mieu cum eu, de nimene îndemnat nece înbiiat [...], am vândut a mea dreaptă ocimă și moșie DRH A XXVIII/19, p. 11, r. 1–3;

Adecă eu, Andreiu, și sora mea, Nastasiia, și sora mea, Ciurla, feierii Savului, nepoții Huhulei, din sat din Nistoreani, scriem și mărturisim cu cest zapis al nostru [...] DRH A XXVIII/24, p. 1, r. 1–3;

Adică eu, Dumitru diaconul, feierul preutului Andreică din Verșeani, și cu diaconița mea, Iftimia, scriem și mărturisim cu cest zapis al nostru [...] DRH A XXVIII/26, p. 18, r. 1–2;

Adecă eu, Costea Barbovschi, și cu giupâineasa ea, Anghelina, fata lui Pațuc Cracalie, scriem și mărturisim cu cestu zapis al nostru [...] DRH A XXVIII/34, p. 28, r. 1–2;

Adecă eu, Preda, nepotul Stanciului logofăt de Scrăsteenești, scris-am zapisul meu la Stoică Băilescul ot Boișoară [...] DRH B XXXIX/1, p. 1, r. 1–2;

Adecă eu, Radul snă Colții din Schiiai, scris-am acesta al mieu zapis DRH B XXXIX/4, p. 3, r. 1–2;

Adecă eu, Preda slugear, scris-am acesta al mieu zapis DRH B XXXIX/5, p. 4, r. 1;

Adecă eu, Dragul, împreună cu frații miei, Nedelco i Stoica i Pătrașco, scris-am zapisul nostru DRH B XXXIX/11, p. 17, r. 1–2;

Adecă eu, Pană, vtori comis, scris-am acesta al mieu zapis DRH B XXXIX/15, p. 22, r. 1;

Adecă eu, Stoica călărașul den Gruian, împreună cu fiu-meu, Lupul, și cu nepotu-meu, Rade, scris-am acesta al nostru zapis DRH B XXXIX/16, p. 23, r. 1–2.

Tiparul *adecă noi* ..., care se întâlnește în documentele de vânzare a unor proprietăți obștești și în cele de rumânie, este sensibil mai rar decât cel cu persoana I singular:

Adecă noi, Ionașco postelnic și Ionașco Cărstian și Dumitrașco Cărstian, scrisem și mărturisim cu cest zapis al nostru [...] DRH A XXVIII/3, p. 1, r. 1–2;

Adică noi, Costantin Bântăș, și Pânteleiu de Hărlicești și Alexa dea acolo, dăm stire cu ciastă scrisoare a noastră [...] DRH A XXVIII/71, p. 66, r. 1–2;

Adecă noi, toți ficiorii Mălanei, Dochia și Dafina i Andreiu, nepoții lui Vasilie, strănepoții lui Toader, mărturisim cu cestu zapis al nostru [...] DRH A XXVIII/73, p. 68, r. 1–2;

Adecă noi, săteanii ot Ciocănari, ot sudstvo Dâmbovița, scriem și mărturisim cu acesta al nostru zapis DRH B XXXIX/9, p. 15, r. 1–2;

Adecă noi, megișii ot Șarbănești, scris-am și mărturisim cu acesta al nostru zapis DRH B XXXIX/12, p. 18, r. 1–2;

Adecă noi, satul Scăuiari, anume: eu, Bădilă i snă ego, Neagoe i Radul i Oprea i snă ego [...], scris-am zapisul nostru DRH B XXXIX/32 (copie din 1746), p. 36, r. 1–6.

În cursul secolului al XVII-lea, redactarea documentelor aparținând tipului ilustrat în rândurile precedente în alte limbi decât română pare a fi fost deja un fapt cu totul insolit și din acest motiv modelul slav al formulei inițiale *adecă noi* este greu de identificat. Singurul domeniu în care se poate stabili o corespondență certă este acela al documentelor boierești de hotărnicie; deși redactate în românește, acestea încep de mult ori (cum se întâmplă aproape fără excepție cu documentele *domnești* scrise în română) cu o secvență slavă, care permite identificarea originalului lui *adecă noi*, cel puțin pentru acest formular special, în sl. **сөғбомы** – cu alte cuvinte, la fel ca în texte literare (vezi 2.1.2.2.), *adecă* îl traduce pe v.sl. **сє**.

Adecă noi, acești 6 boiari, pe nume: ot Tătărăști, popa Matei, ot Ciocănești, Ioan Ceașul, ot Reaca, Dragomir [...], cari săntem să căutăm și să adevărăm și să aleagem partea Radului spătarul de moșie DRH B XXXIX/33, p. 37, r. 1–4;

Adecă noi, acești 4 boieri anume: Pătru uzbașa ot Vârăti i Nede ot Saca și Stănilă postelnic ot Vâlcănești i Ionașco sârbul ot Craiova, care am fost luați de egumeanol ot Bucuvății [...] ca să judecăm și să aleagem moșie din Povarul DRH B XXXIX/52, p. 53, r. 1–4.

Tiparul slav corespunzător este:

Сөғбомы, Гаврилаш великий лвгфт, и Тодерашко великий дворник Долинки Земли, и Тоддер Петричанко великий дворник Горнки Земли, и Гаврила гетман и пръктълав Сечавскон, и 8рѣкѣ вел спѣтар, и [...; lungă enumerare de boieri, cu titlul fiecăruia] пишем и свѣдѣніе телствѣим съ сим нашим писаніе како прѣндѣ прѣднами Илѣна [...] DRH A XXVII/5, p. 3, r. 1–11.

Uneori apare o combinație între porțiunea slavă inițială, care cuprinde enumerarea demnitarilor, și conținutul propriu-zis al actului, care este în românește:

Сє օғбо ми, Еарлаам архіепіскопъ и митрополит Сечавскон, и Тодерашко вел лвгфт, и 8рѣкѣ вел дворник Долинки Земли, и Тоддер Петричанко вел дворник Горнки Земли, и Василіє Баноул вел шеттар, и Рѣкоицъ Чехан втори лвгфт и Нѣнюл дворник глотнїй, scriem și mărturisim cu cestu zapis al nostru cum au venit înaintea noastră Mărica, giupâneasa vornicului Tănasie [...] DRH A XVII/34, p. 38, r. 1–6.

2.1.2.1.2. În documentele domnești de judecată a unei pricini, apare un tipar cu *adecă* urmat de o structură propozițională, remarcabil prin faptul că are o recurență impresionantă în documentele emise în Moldova, dar este – cel puțin în limitele

cercetărilor noastre de până acum – cu totul necunoscut în Tara Românească. În documentele domnești redactate în slavă în Moldova secolului al XVII-lea, tiparului *Adecă au venit înaintea domniei meale X [...] de s-au părât cu Y* îi corespunde unul care are același grad de recurență ca în cele redactate în românește, dar care se distinge prin faptul că *adecă* nu îl traduce pe *ετο*, ca în documentele particulare, nici pe *ce*, ca în textele literare, ci intră într-o relație de echivalență strict limitată la acest tipar, traducându-l pe v.sl. *օже²*:

Adică au părâtu-să de față, naintea dumni meale, giupâneasa Nebojătcoaie cu nește oameni, ce au fost chizeași pentru un for, anume Dănilă, ce au fost furat de la dânsa nește bani DRH A XX/37, p. 37, r. 2–4.

Formula cea mai frecventă în acest tipar documentar domnesc este *adecă au venit [...] și s-au părât* (rareori cu alt verb după *a veni*):

Adecă au venit, înaintea dumniei meale și naintea boiarilor dumnameale, sluga noastră Luchian diac cu frații săi și au arătat zapis [...] DRH A XX/24, p. 25, r. 2–3;

Adică au venit înaintea domniei meale și naintea boierilor domniei meale, mari și mici, Costin feciorul Maricăi, nepotul Tomei lui Hărtan din Ruginoasa, de nime nevoit, nici asuprit, ce de bună voia lui, au vândut a lui direaptă ocină și moșie [...] DRH A XX/111, p. 121, r. 2–5;

Adecă au venit înaintea domniei meale și înaintea boiarilor domniei meale, a mari și a mici, sluga domniei meale Mihăilaș Beldiman cu un zapis de mărturie de la Savin Prăjescu biv vel dvornic [...] DRH A XXVIII/12, p. 8, r. 2–4;

Adecă au venit înaintea domniei meali și înaintea boiarilor domniei meali, a mari și a mici, Mihăilaș Beldiman, de nime nevoit, nici asuprit, ce de a lui bunăvoie, și au vândut un țigan, anume Eftimie [...] DRH A XXVIII/15, p. 10, r. 2–5;

Adecă au venit înaintea noastră și înaintea alor noștri boieri, mari și mici, Cârstea și frate-său Arsănie și Onciu și veri primari ai lor [...] și s-au părât înaintea domniei meale pentru o săliște de sat, anume Bărboșii [...] DRH A XXVIII/56, p. 54, r. 1–p. 55, r. 4;

Adecă s-au părât de față, înaintea domniei meali, Vasilie și Rusul, ginerii Vărvării, cu socrul lor Larion, pentru o parte de ocină din sat din Vereșeani DRH A XXVIII/60, p. 57, r. 2–4;

Adecă au părât de față, înaintea noastră soluzul și toț orășeșenii de Orheiu pre sluga noastră, pre Ghiorghie Catargiul ce-au fost păharnic [...] DRH A XXVIII/75, p. 69, r. 2–3.

Folosirea lui *adecă* înaintea unei predicări apare și în unele documente care emană de la mari boieri:

² Această formă este înregistrată de Miklosich exclusiv ca element al unui lanț de trimiteri, oj e → **ιεχε** → i j e → i (j e fiind în slavă un element enclitic cu valoare în general copulativă, echivalentul lat. *-que*), ceea ce înseamnă că valoarea ei este identică cu cea a lui *i*, pronume demonstrativ (= lat. *is*) și relativ (= lat. *quis*) în slava veche, pentru care Miklosich înregistrează și valoarea de conjuncție (= lat. *quod*). Valoarea lui oj e de relator interpropozițional (ca heteronim al lat. *quis* și *quod*) explică de ce în traducerile și în copile vechi de documente apare în locul lui *adecă/adică* (singurul admisibil în formularul documentelor originale) nu numai *iată* (ca în cazul celorlalte tipuri documentare), ci predominant *precum*, în ciuda ocurenței în propoziții independente (vezi mai jos).

Тодерашко великий логофет и Глигориє 8рѣкѣ вел дворник **Долинѣи Земли и Петричѣи** вел дворник **Бишнѣи Земли.** *Adecă au venit înaintea noastră Gheorghe Prăjescul, de nime nevoit, nici îndemnat, ce de bunăvoia sa, au vândut a sa direaptă ocină și moșie [...] DRH A XXVII/102, p. 108, r. 1–4.*

Modelele slave ale acestor formulare sunt numeroase printre documentele contemporane:

Ѡжේ прїдѣ прѣд наими и прѣд нашими волѣри, великими и малими, слѹганааш Мармѹре 8рикари тегалзалице прѣд наими на волѣринѣ нашемъ, Симион Геѹкавел меделнѣр... DRH A XX/93, p. 99, r. 2 – p. 100, r. 2;

Ѡжේ прїдѣ прѣд наими и прѣд нашими волѣри Тоддер дѣ Коцеци, сън Трифан и тегали за лицъ прѣд наими на волѣринѣ нашемъ Симион Геѹка вел меделнѣр [...] DRH A XX/94, p. 101, r. 2–4;

Ѡжේ прїедошѣ прѣд наими и прѣд 8сими нашими мѡлдавскими волѣри, великимы и малимы, Симион и Дѣнила и сестра ихъ, Аглаїа и 8рѣта, сънове 8ре8л, ви8ци Тоддер, ...и продалии хъ праваштиноу и дѣдинѣ, шт половина село 8рѹгоеще [...] DRH A XX/106, p. 115, r. 2–6;

Ѡжේ прїидоше прѣд наими и прѣд въсими нашими мѡлдавскими волѣри, великих и малих, слѹгы наши 8митрашко Шомилар ..., и продалии своя праваа 8тн^инаа и къпежна половина село Евлѣшинеещи [...] DRH A XXVIII/54, p. 52, r. 1–7;

Ѡжේ прїдѣ прѣд наими и прѣд въсими нашими мѡлдавскими волѣри, великими и малими, слѹгѣ наше Григорашко Жора и тѣгали за лици прѣд наими съ слѹга наше Ежан Балше [...] DRH A XXVIII/99, p. 85, r. 1–4.

În ciuda rezistenței acestor tipare, copiile „scoase” de pe documentele originale încă din faza veche a dacoromânei oferă – pe lângă cazurile de păstrare a lui *adecă* din formularele originale – exemple de substituire a lui *adecă* (sau de traducere a sl. *Ѡже*) prin *iată*:

*Suret di pe cart^{ea} de la Miron Barnovschie Moghila vodă, din leat 7137 [= 1629] ap^{rilie} 28. **Adecă** au vinit înainte noastră și înainte a noștri boieri slugile noastre ... și-au adus înainte domnii mele un zapis de mărturie [...] DRH A XX/69, p. 69, r. 1–5.*

*Suret di pre un ispisoc de la Vasilie vodă [...]. **Adică** au venit înaintea noastră și înaintea tuturor boierilor noștri moldoveniști, mari și mici, sluga noastră Lupu Tăutul, dinpreună cu soția sa, Ileana, [...], și au vândut a lor driaptă ocină și moșie [...] DRH A XXVIII/39 (suret din secolul al XVIII-lea, Tâlcuit di Ioasaf Luca ieromonah), p. 32, r. 1–6;*

*ѿв **Еасилю** в^иони^евод. **Adecă** au venit înainte noastră Nicoară din Edomirești și cu toate rudile lui [...] și s-au părât de față cu rugătorii noștri călugări de la sfânta mă-năsti^иre Tazlău [...] DRH A XXVIII/90 (copie nedatată), p. 79, r. 1–3;*

*Suret di pi un ispisoc di la Vasiliu vodă, din 7153 [= 1645] iunii 15. **Adică** au vinit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri, mari și mici, Ana și Maricuța și Gafita și [...] și-au vândut a sa driaptă ocină și moșie [...] DRH A XXVIII/98 (copie din secolul al XVIII-lea, de Ioasaf Luca ieromonah), p. 84, r. 1–5,*

dar:

Io Miron Barnovschie Movilă voievod, cu mila lui Dumnezeu, domnul Țării Moldaviei. Iată au venit înaintea domnii meale și înaintea tuturor boiarilor domniei meale, mari și mici, Boul din Ruginoasa cu fâmeia lui Nastasiia, fata Petrei, de a lor bunăvoie, de nimenea siliți, nici asupriți, și au vândut a lor dreaptă ocină și moșie [...] DRH A XX/30 (suret din 1765), p. 30, r. 3–7;

Noi Miron Barnovsachie [așa în ediție] voevod etc. Iată au venit înaintea domniei meale [...] (se repetă, aproape identic, textul din DRH A XX/30) DRH A XX/88 (suret din 1765), p. 96, r. 3–4;

Io Miron Movilă voievod, cu mila lui Dumnezeu, domnul Țării Moldovei. Iată au venit înaintea domnii mele și înaintea boierilor noștri Lupul și cu un frate al lui, ficiarui lui Toader [...], și s-au judecat de față [...] DRH A XX/99 („Copie scoasă moldovinește de pe spisoc sărbesc”), p. 106, r. 3–5;

Noi Vasăli vievodă, cu dumnezeiască milă, domn pământului Moldavei. Iată au venit înainte noastră și înainte tuturor a noștri moldovinești boieri, mari și mici, sluga noastră Pintelie Barbovschi și cu femeia lui, Marie, [...] și au arătat înainte noastră un zapis DRH A XXVIII/31 (copie din 1814), p. 24, r. 1–4.

Alteori sl. **оже** este tradus prin *precum* (vezi nota 2):

Precum au venit înainte noastră și înainte boierilor noștri, mari și mici, Costandin Stârcea diiac din Văscăuți, cu un zapis de mărturie [...] DRH A XX/78 (suret din 1808), p. 86, r. 4–5;

Noi Vasăle voievoda, din milă lui Dumnezeu, domnul Țării Moldovii. Precum au venit înainte noastră și dinnainte boierilor noștri, mari și mici, slugă noastră Isar și cu frate-său, Toader, și surorile lor, ficiarii Măricuțăi Grămoi, nepoții Stârcii, și ne-au arătat dinnainte noastră un zapis de mărtorie [...] DRH A XXVIII/7 (copie nedatată), p. 4, r. 1 – p. 5, r. 2;

Suret de la Vasivile vodă, din văleat 7151 [= 1645] iunie 7. Precum au mers înainte mării sale și înainte cinstit boiarilor mării sale, mari și mici, sluga mării sale, Petre Teliur și cu femeia lui Anghilina și cu ficiarii lor [...] au vândut a lor dreaptă ocină și moșie [...] DRH A XXVIII/88 (suret nedatat), p. 78, r. 1–5.

Prezența lui *adecă* imediat înaintea numelui emitentului este un fenomen rar în documentele domnești, dar este posibil ca *adecă* să apară la inițiala textului românesc, după formula slavă de desemnare a domnului și a titlurilor domnești:

Иѡ Мирон Барнов[ски] Могила воевода, Ежий милости, гсподаръ Земли [М]олдавской. Adeca domnia mea m-am milostivit [și] a[m] miluit pre be[seareca ungu-rească] ce au fostu a lui Mihai diiac DRH A XX/85, p. 91, r. 1 – p. 92, r. 1.

Chiar și în aceste cazuri încă câțiva paralele cu cele din documentele particulare (prin succesiunea „*iată*” + numele emitentului), *adecă* din românește corespunde tot sl. **оже**, nu sl. **ето**:

їѡ Еасилє воевода, Ежий милости, гсподаръ Земли [М]олдавской. Оже гсподсво ми дали и потвръдили нашему болѣрину Гицргіе Рошка бив вистѣрник [...] DRH A XXVIII/41, p. 34, r. 1–3;

[Иѡ Еасилє воевода, Ежий милости,] гсподаръ Земли Молдавской. Оже гсподсво ми дали и потвръдили смимо лѣбнико миашем, егъменнии симкалгерому

монастыри Путнен]скови, и паки 8сим послышником их [...] DRH A XXVIII/52, p. 50, r. 1 – p. 51, r. 1.

În faza „primară” a istoriei lui *adecă* în dialectul dacoromân, tiparele documentare *nu permit variații* în traducerea formulelor slave cu *ето* sau a celor cu *оже* (variantele sunt determinate exclusiv de tipul de emitent: individ/colectivitate/domnie); substituirea lui *adecă* prin *iată*, aşa cum o ilustrează exemplele de mai sus, este o doavadă remarcabilă a alunecării lui *adecă* din câmpul lui semantic originar către alt sens, predominant în limba română a epocii din care provin cele mai multe copii de acest tip (secolul al XVIII-lea–prima jumătate a secolului al XIX-lea). Gradul de răspândire a acestei modificări semantice (și stergerea sensului originar din mintea locutorilor) trebuie să fi fost, în ciuda faptului că tiparele originare au supraviețuit pe alocuri până târziu (vezi mai sus), extrem de pronunțat pentru ca un copist să aibă inițiativa înlocuirii lui *adecă*.

2.1.2.2. În textele literare (unde sinonimia se verifică cel mai ușor prin comparația versiunilor evanghelice), *adecă* îl traduce pe v.sl. *ce*³.

În secolul al XVI-lea, *adecă* „iată” este recurrent în majoritatea textelor religioase traduse după originale în care aşa-numitele „prezentative” (cf. Zafiu 2014, p. 425, 426) – lat. *ecce*/gr. ἰδού/sl. *ce* – au o frecvență ridicată. Așa sunt traducerile coresiene din *Evanghelie* (unde prezentativele au frecvența cea mai ridicată), *Apostol* și *Psaltire*, psaltilorile rotacizante și, într-o măsură ceva mai mică, CV.

Adecă mai mare nedereptate, dūreare și feace fărā leage CP, f. 9^v, r. 6–7 (ps. VII, 2; sl. *ce*); lipsește în pasajul corespunzător din PS;

Că adecă păcătoșii ȝntinseră arcub CP, f. 16^r, r. 3–4 (ps. X, 2; sl. *иакоce*);

Că adecă păcătoșii ȝntinseră aocvī (sic, cu *o* în loc de *ø*) PS, p. 29, r. 5–7 de jos;

Adecă ochii Domnului spre temuții lūi CP, f. 56^v, r. 2–3 (ps. XXXII, 18; fără corespondent în slavă);

Adecă ochii D<о>mnuȝku i spre temuții lūi PS, p. 97, r. 3–5 de jos;

Adecă measerulă chemâ și Domnulă aȝzi-ī CP, f. 57^v, r. 1–2 (ps. XXXIII, 6);

Adecă measerūī chemă și D<о>mnuȝaudzi elu PS, p. 99, r. 7–8;

și adecă dăȝui fie D<ум>n<е>dzeu toȝi căti noaȝă cū tiȝre CV, f. 45^r, r. 1–3 de jos;

adecă prefurele lucrătorilōī celora ce aȝ lūcratū agrele voastre CV, f. 66^r, r. 1 de jos – f. 66^v, r. 1;

că adecă gȝudeȝuī ȝtre ȝse stă CV, f. 67^r, r. 4–5 etc. (în total 10 ocurențe);

și cumъ amu adecă ȝplutъ Ierѹskalimūī cu ȝvâȝaturile voastre C. Ap., p. 20, r. 8–10 de jos;

adecă vâzъ ceriuī deȝchisъ și Fiȝuī omenescъ stândъ de-a dereapta lu Dûmnezeu C. Ap., p. 31, r. 1 de jos–32, r. 1;

și zise famânuī lu Filipъ adecă apă. Si cine m-arâ mine apăra a nū mâ boteza C. Ap., p. 36, r. 2 de jos–37, r. 1;

³ Forma înregistrată de Miklosich este *iece* (vezi și mai sus), etichetată ca interjecție și tradusă prin gr. ἰδού și lat. *ecce* (corespondentul regulat al lui ἰδού în Vulgata); forma *ce* din versiunile evanghelice vechi slave, neînregistrată de Miklosich, pare a fi rezultatul trunchierii lui *iece*.

și adecă bărbații cea tremișii de Cornilie și trebară C. Ap., p. 45, r. 7–8;
și adecă ășnă bărbată stăndă ținaintea mea și tru veșmintele luminate C. Ap., p. 47, r. 6–7 etc. (frecvent – concurat însă de alte modalități de traducere a „prezentativelor”);
Acesta totuști fu să se izbânească zicerea prorocilor dela Domnului grăindu-se:
Adecă fata priimă-va și naște-va fechorul CT, f. 2^r, r. 2–5 de jos;
Adecă elulele dela râsăritura vineră și Ierusalim grăiră: un de aste și păratul lui Iudeilor
să nască [?] CT, f. 2^v, r. 9–12;
Adecă iucenicii fac ce nu se cade a face sămbăta CT, f. 23^r, r. 7–9 de jos;
Și adecă omul era acela avea o mâna țuscată CT, f. 23^v, r. 11–12.

În ciuda frecvenței notabile pe care o au așa-numitele prezentative în textul evanghelic, faptul că *adecă* este cu desăvârșire absent din ES, unde se folosește absolut regulat *ăaca*, pare să indice, în concordanță cu datele furnizate de alte texte comparabile ca proveniență geografică și ca bază dialectală, anumite trăsături specifice în distribuția cuvintelor cu sensul „ecce” în dacoromâna veche:

ștă ăaca bășrana țină tr-ochiul teu ES, f. 14^r, r. 3 de jos (sl. ce);
ăaca voi rei sintești ștă știști și da darure bune fechorilor voștră ES, f. 15^r, r. 7;
ăaca ășnă gubavă ținăchină-să Lui greindă ES, f. 17^v, r. 10–11;
ăaca curăță-să lui stricačune sa ES, f. 17^v, r. 5–7 de jos;
ăaca cutremură mare fu țină mare ES, f. 20^r, r. 5–6 de jos etc.

Regularitatea lui *ăaca* în ES concordă cu predominanța lui masivă (peste 100 de ocurențe) ca prezentativ în PO, unde nu se întâlnește decât o ocurență a lui *adecă*, și aceea dublată de *ăaca*:

Demâneața ăără adecă ăaca, Lîă. Dzise dereptă această Iacovă lu Labană: dereptă ce ai făcută a căsta pre mine [?] PO, p. 98, r. 16–18.

Predominanța netă a lui *ăaca* în PO, coroborată cu exclusivitatea lui în ES, pe de o parte, și cu distribuția „prezentativelor” în textele mai târzii din Banat și Transilvania de sud-vest, pe de altă parte, indică o foarte net conturată trăsătură dialectală a ariei vestice a dacoromânei vechi:

ăaca amă dată voaō toată ărba ce face sămânță PO, p. 15, r. 3–4;
ăaca pre cei [ченă în loc de ămă] Dūmnedzeu aduse de fură rōbi și Vavilōn 70 de ani PO Predosl., p. 9, r. 5–6;
ăaca Adamă ca ănălde noi făcutu-s-au și și ce e bine și ce e rău PO, p. 15, r. 3–4;
rădică ăchii săi și căută ăaca ținaintea lui trei bărbați stau PO, p. 56, r. 9–10.

În mod regulat, *ăaca* este urmat direct de o structură propozițională; se întâmplă foarte rar (în PO se întâlnesc numai patru exemple de acest tip) ca el să funcționeze ca o predicăție, adică să impună un conector (în spatea că) ținaintea structurii propoziționale pe care o precedă:

ăaca că amă țcepură a grăi cu Dōmnuș PO, p. 59, r. 1–2, 12–13 (țnce-, -năl).

Varianta fonetică cu vocala finală închisă la ă este minoritară; în PO, forma *ăcă* apare cu totul izolat (3 ocurențe):

că se-au șpluțu pământu īca strămbâtatea, și ăcă pîerde-voiu īi cu pământul p. 28, r. 9–11;

că ăcă īu voiu aduce potopū ī apeei spre pământu p. 28, r. 6–7 de jos.

Singurul element stabil în timp din seria „prezentativelor”, *iată* – care a fost general dacoromân în epoca veche, dar concurat de *adecă*, în raport cu care este minoritar –, este minoritar și în ariile cu *iaca/iacă*; în PO, *iată* este sensibil inferior în frecvență lui *ăcă*:

Iată-ți mușarea ta. Du-ō pre și te du p. 45, r. 3–4;

Iată banii carii ș sacii noștri de supra erau aflatu p. 155, r. 2 de jos – p. 156, r. 1.

Începând din secolul al XVII-lea, frecvența folosirii lui *adecă* cu sensul primar „*iată*” scade considerabil, dar atestările literare sunt suficiente pentru a dovedi că sensul primar a supraviețuit o vreme, chiar și în afara formulelor împietrite din documente, după apariția și răspândirea considerabilă a sensului explicativ:

Adecă și a tree tremeatere Cod. I., f. 171^r, r. 3–4 (= sl. *съжени претпоелии*).

Un text în care *adecă* în sensul primar și exclusiv înainte de 1600 este încă bine reprezentat (aproximativ 30 de ocurențe), dar net minoritar în raport cu *adecă* „c'est-à-dire”, este *Caz. I*, unde *ăcă* „*iată*” apare nu numai în pasaje care sunt citări din *Evanghelie*, ci și în „amplificări” de tip narativ specifice cazanilor:

deaca trecu călăuă časă pentru să să adeverească șvățătura Lui cū čudeasă, adecă adusără la Dănsu ūn' slabănoșu f. 49^r, r. 10;

Îară vorovind' această ș ad' diavoli, adecă sosi și Domnul Hristosu la adu, cu slavă multă f. 120^r, r. 10;

și adecă ūnă nuără luminat' aciști-lă cuprișsă prișsă f. 182^r, r. 9;

Și adecă șărecarii di ș cărtulari dziseră ștru sine f. 241^r, r. 5;

Și adecă șă miuire arapăcă di ștr-aceală hotără șezi de striga f. 302^r, r. 2;

Și adecă ūn bărbat ce-l' chema Zakhēi și acesta șera mai mare vamășiloru f. 378^r, r. 10;

Această cuvante grāindu svântul, adecă de sărgu să arâtă desupra loru ūn' nuără ștunecat' f. 31^r, r. 17.

În *Răsp.*, *adecă* „*iată*” apare în pasaje care sunt de fapt citate și pot reprezenta arhaisme reproduse ca atare:

Adecă o vergură ștru sine au prinsu și va naște fiu, și-i ver' zică [u ss.] Emanui ī ce să zice cu noi Dumnezeu f. 12^r, r. 6–8 (pasaj în care se vede că funcția explicativ-apozitivă o are sintagma *ce se zice*).

În schimb, *adecă* „*iată*” are în NTB o frecvență extrem de scăzută în raport cu *ăcă* și cu *ătă* (vezi și mai sus):

și adecâ mułki publicani și păcătoș' venirâ de șazurâ cu I_{sus}s f. 11^v, r. 10;
și adecâ ő mułre cărăk-î cură sănge de doisprăzeacăe [u ss.] ani f. 12^r, r. 3–4;
și adecâ să arătâ lōř Mōvsi și Ilie grăind' cu Ėl' f. 22^r, r. 15 de jos;
adecâ muma Lui și frajii Lui sta afară f. 16^v, r. 5–6 – dar Īaca muma Ta și frajii Tăi [u ss. culcat] afară stau f. 16^v, r. 6–7 și Īaca muma Mea și frajii Miei f. 16^v, r. 11–12.

Supraviețuirea lui *adecâ* în primele trei Evanghelii din NTB se limitează la cele patru pasaje transcrise mai sus (Mt IX, 10, 20; XII, 46; XVII, 3), în timp ce *īaca* și *īatâ* sunt extrem de frecvente; la pasajele de mai sus se adaugă unul în care *adecâ* este coocurent cu *īaca*:

Īaca nuōră luminată ūmbri pre ēi: și adecâ glas' di₄ nuōř grăind' [...] f. 22^r, r. 10–11 de jos.

În lumina poziției pe care o deținea în textele vestice din secolul precedent (vezi mai sus), situația lui *adecâ* în NTB este, firește, nerelevantă pentru regresul sensului primar după anul 1600. Singura diferențiere notabilă dintre NTB și textele de secol XVI provenite din aria vestică a dacoromânei (ES și PO) constă în caracteristicile raportului de frecvență dintre *īaca* și *īatâ*, care pare să se fi inversat în comparație cu situația dinainte de 1600, în sensul că *īatâ* a devenit predominant – deși elementul foarte specific pentru această arie dialectală rămâne în continuare foarte bine reprezentat:

Și īaca glasă fu de₄ ceriu grăind' NTB, f. 5^v, r. 5;
Și īaca vivoră mare fu ɿ mare f. 10^v, r. 7 de jos;
Și īaca sărirâ toatâ turma de poñci f. 11^r, r. 12;
Și īaca totu őrașul ẽși ɿtru tămpinarea lui I_{sus}s f. 11^r, r. 16;
Și īaca varecine apropiündu-se zise Luř: ɿvătăoare bune [...] f. 25^r, r. 11;
īaca, ẽși sămănătorul' să samene f. 16^v, r. 10–11 de jos;
Și īatâ ūnii de₄ cărtulari zisărâ ɿtru ẽișk f. 11^r, r. 7 de jos;
Și īatâ strigarâ grăin d', ce e noaō și Tie [...] f. 11^r, r. 6;
īatâ să apropiē acela ce Mâ văndu f. 35^v, r. 13;
īatâ īuda ūnuřde₄ cei doisprăzeace (u ss. culcat) veni f. 35^v, r. 14;
Și īatâ cutremură mare fu pămantului f. 38^v, r. 3 de jos etc.

În general, concurența dintre *īaca* și *īatâ* poate fi considerată destul de strânsă în NTB, în sensul că cele două adverbe se pot „interseca” în pasaje de mică întindere; *īaca* deține încă o poziție foarte puternică în porțiunea inițială a textului, în Evangeliile după Matei și Marcu, dar către sfârșit predominanța lui *īatâ* e absolut evidentă.

Caracteristicile a ceea ce ar părea viabilitatea lui *adecâ „īatâ”* după anul 1600 sunt de natură să indice asocierea acestui conservatorism cu tipuri de texte care sunt prin natură lor arhaizante: pe de o parte, formulele fixe din documente (vezi 2.1.2.1.), iar pe de altă parte textele bisericesti. În textele literare laice, *adecâ „īatâ”* este în această epocă un arhaism propriu-zis, adică un element care apare pe alo-

curi, dar care pare a-și fi pierdut specificitatea pentru sistemul în care se întâlnește. În *Letopisețul* lui Ureche, de exemplu, folosirea lui *adecă* în sensul primar pare să fie limitată la pasajul:

Și pentru aceiaia, unii de la alții chizmindu și însemnând și pre scurtu scriind, adecă și răposatul Gligorie Ureache ce au fost vornic mare cu multă nevoință cetind cărțile și izvoadele, și ale noastre și ceale striine, au aflat cap și începutura moșilor, de unde au izvorât în țară și s-au înmulțit și s-au lătit. Ur. Let. p. 5, r. 6–11.

Către sfârșitul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, *adecă „iată”* nu mai apare nici măcar în sistemele extrem de conservatoare care sunt traducerile religioase; chiar și în versiunile *Psaltirii* (textul care conservă, prin statutul lui, cele mai multe particularități arhaice), pasajele cu „presentative” (care în versiunile latinișă, greacă și slavă au *ecce*, respectiv *ἰδού* și *看他*) au *iată* atât în BB, cât și în *B. Blaj*. De asemenea, din sistemul de glosare a lui *ecce* și a formelor contrase cu un demonstrativ în acuzativ lipsește *adecă* și este întrebuițat consecvent *iată* de către Teodor Corbea, în dicționarul latin-român redactat probabil în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea:

ecce, adv. demonstrandi iată;
eccam pro ecce illam iată ceaea;
eccum, adv. pro ecce eum iată el, iată pă dânsul.

2.2. Faza secundară *adecă „c'est-à-dire”*

Folosirea lui *adecă* ca adverb explicativ este atestată cu puțin înainte de jumătatea secolului al XVII-lea și prezintă trăsătura remarcabilă a unei extinderi vertiginioase, în sensul că textele care oferă cele mai timpurii atestări sunt texte în care sensul secundar este extrem de frecvent, depășind sensibil atestările sensului primar (un astfel de exemplu este *Caz. I*). Folosirea lui *adecă* ca explicativ va căpăta o ampioare notabilă în toate textele care cuprind pasaje explicative (cazanii, texte cu caracter lexicografic, texte cu caracter enciclopedic cum sunt cronicile).

Mecanismul tranzitiei de la sensul „*iată*” la sensul explicativ-apozitiv nu este foarte clar, în sensul că nu corespunde unei asociații extrem de firești și de logice. Judecând după următorul exemplu din CV:

aşa și liimbă, mitiutelū mădulariu țaste și foaste se laudă, adecă puținelu focu și căte lăclure [sic] așde CV f. 62^r, r. 7–10,

unde *adecă* pare să funcționeze exact ca în figurile retorice specifice stilului omiletic, deci ca un relator între o idee și formularea ei cu ajutorul unei imagini metaforice (vezi mai jos, 2.2.2.), valoarea de marcator de echivalență pare a se fi născut în contexte care permit reanalizarea valorii *primare*⁴ deictice ca valoare explicativă.

⁴ În realitate, pasajul excerptat din CV corespunde versetului 5 din capitolul al III-lea al Epistolei sobornicești a lui Iacob: *Ecce! Quantus ignis, quam magnam silvam incendit!*, fiind deci un pasaj în care sensul lui *adecă* este sensul lui primar în română – nu sensul din limba literară actuală, aşa cum am fi înclinați să-l decodăm.

Cu alte cuvinte, trecerea se va fi făcut de la sensul „Iată [cum..., aşa şi...]” la sensul „altfel spus, adică”. Faptul că între atestările cele mai vechi ale sensului secundar predomină cele în care *adecă* apare în interiorul unui grup nominal, iar cele în care el este relator interpropozițional sunt sensibil minoritare, este un indiciu în plus că expansiunea sensului secundar a fost vertiginoasă în română, aşa încât *adecă* s-a extins foarte devreme în afara tipului contextual care pare a fi permis tranziția de la un sens la celălalt.

Foarte relevant pentru răsturnarea care s-a produs în ceea ce privește valoarea și funcționalitatea lui *adecă* după 1600 este sistemul glosărilor din AC, unde, pe de o parte, sensul „iata” este cu totul necunoscut, iar echivalarea se face cu explicativul *id est* și, ca o alternativă secundară, cu conclusivul *ergo*:

Adeke'. Id est vel Ergo AC p. 2, r. 8 de jos (intrare adăugată),

iar pe de altă parte *ecce* este tradus prin „prezentativul” specific ariei vestice și prin cel general și stabil în dacoromână

Jaka. Ecce AC p. 60, r. 8 și *Jake 'te 'l* [= iacătă-l]. *Ecce* p. 60, r. 9;
Jate'. Ecce AC p. 61, r. 1 și *IteI* [= ite-l]. *Ecce* p. 62, r. 11 de jos.

2.2.1. Adecă explicativ în grupul nominal (A ≡ B). Cu această nouă valoare, *adecă* se vede a fi folosit cu o destul de surprinzătoare ușurință în toate contextele care cer explicări sau reformulări. El apare, pe de o parte, în interiorul unui grup nominal, pentru a explica un cuvânt sau o sintagmă – uneori și pentru a specifica sensul unui deictic, vezi mai jos – sau pentru a „traduce” anumite figuri alegorice întrebuințate în Scriptură sau în omiliu.

ca să cuprindzâ mulțime de pește, adecă suflete ōmenești Caz. I, f. 222^v, r. 4;
nu-i tremis numai la oile ceale rătâcîte și casa izrailteneascâ, adecă la ȏamenii cei pâcătoși și semenișii creștineascâ Caz. I, f. 305^r, r. 4;
le-au dată lor doi peani și, adecă doaâ legi Caz. I, f. 346^r, r. 20.

Deși specifică textelor bisericesti, „traducerea” tropilor de substituție prin folosirea lui *adecă* apare uneori și în cronică:

de s-au vorovită într-o sardă, ca niște lupi gata spre sănat ca să îneace oaia cea nezlobivă, adecă pre Ștefan vodă Ur. Let., p. 102, r. 8–10 de jos.

În diverse tipuri de texte se observă cum *adecă* introduce traduceri propriu-zise de cuvinte sau sintagme străine în românește:

Nekazanje sylnym, adecă certarea celor puternici. Dumnezeu cel direptu, cela ce ceartă nedireptatea și înalță direptatea, cu câtă certare pedepsește pre ceia ce calcă jurământul. Ur. Let., p. 58, r. 1–5;

Nekazanje, adecă învățătură și certare celor mari și puternici. Ur. Let.;

Tara Leșască, sau cumu-i zicu pre limba lor Polsca Zemlea, adecă țara câmpului și zicu, pentru loc tinsu i-au pus nume aşa Ur. Let. p. 65, p. 1–3;

Numile acesta ce zicem noi turcu, să înțeleage om ce iaste cu viiajă sălbatică, iară jidovii ei și chiamă togarma, iară ei își zicu busurmani, adecă tăiați împrejur sau buni

credincioși, că turei să-i cheme nu sufere, că-i de ocară la dânsii acesta nume, că pre limba jidovască să înțeleage nemernicu (neamearnicu sau prădătoriu). Ur. Let., p. 70, r. 7–12 de jos;

acestora le zic agemoglani (sau iamoglani), adecă nevinovați, coconi. Ur. Let., p. 74, r. 24–25.

În penultimul exemplu din Gr. Ureche se observă coocurența lui *adecă* cu unul dintre elementele explicative care au precedat alunecarea lui de la valoarea primară „iata” la valoarea cu care avea să se fixeze în română (și care au și supraviețuit o vreme, alături de el, în seria cuvintelor și structurilor apozitive), și anume structura reflexivă *se înțelege „înseamnă”*.

În unele cazuri, *adecă* explicitează un pronume demonstrativ sau nehotărât:

„*vream& acea&, adecâ & vream& deaca svărși Hristos &vătătura Sa Caz.* I, f. 231^r, r. 12;

toate aceastea cneazii, daca le-au supus craii leșești suptu ascultarea sa, adecă Mazoviia, Rusia, Prusiia, Litva, au făcut tot un trup, din mădulări multe, tot o țară și o judecată au Ur. Let., p. 65, r. 15–18;

Unul dintr-înșii iaste mai mare, pre carile stă toată credința împăratului, adecă vezirul, iară lui de i se va tămpla a mearge la oaste, [...], el pune în locul său namestnic Ur. Let., p. 75, r 8 de jos.

Acest tip de folosire (intrapropozițional) este foarte frecvent în cronică, ca urmare a necesității de a explica diverse realități istorice; în anumite cazuri, echivalența referențială nu corespunde în mod obligatoriu unei echivalențe sintactice (cum se întâmplă în principiu în cazul unui cuvânt apozitiv), în sensul că termenii relaționați prin *adecă* pot să aparțină unor clase de distribuție diferite:

Acolo i-au dus de le-au împărțit hotără și ocine și locuri de sate și târguri și i-au nemișit pre toți, adecă slugi crăești, unde și până astăzi trăiesc la Maramoroș. Ur. Let., p. 12, r. 1–3

(unde este explicit verbul *a nemiști* „a face nemeș” prin sintagma *slugi crăești*, care însă corespunde formal obiectului verbului, nu verbului însuși).

Clucer mare, ispravnic pre beciurile domnești, pre unt și pre miere și pre colacii, adecă pocloane, ce vin de la orașă la Născutul lui Hristos Ur. Let.;

atâta s-au fostu supăraru ai lor noștri, până s-au rugatu cu toții lui Ștefan vodă, de au ieșit de la Pocutia, însă mai mult de boală ce au avutu, adecă podagrie, Ur. Let., p. 63, r. 6–9 de jos;

Acestu fealiu de oameni ce le zicem noi turci, carii întări din tălhari și din oameni puțini atâta s-au lățit și s-au înmulțit, că doao părți de pământ coprindu, adecă Asia și Africa Ur. Let., p. 70, r. 20–23.

2.2.2. Adeca explicativ interpropozitional ($p \equiv q$). Pe de altă parte, *adecă* relatează două structuri prepoziționale, „traducând”-o pe una prin cealată

*Îară țărarea și cetate ţăste numai pre trei porți, ce sămătă aceale trei porți dintr-ună [scris cu ștrăpângător în loc de ștrăpângător] mărgăritariu, **adecă** cine va creade că Tatâlă și Fiului și după suvenire, acela va intra într-aceași cetate Caz. I, f. 233^r, r. 2;*

*de spune că-i bueciră și tarinele, **adecă** i să mulți avuții și agonisita Caz. I, f. 275^r, r. 18;*

*Dzise Domnulă Domnului mieu, **adecă** Dumnedzău Pârintele Fiului Său Caz. I, f. 294^r, r. 3.*

*Că acmu șpăguște și rabdă răutățile noastre, **adecă** așaptă și toarcere și pocaință Caz. I, f. 299^r, r. 10.*

2.2.3. Extinderea pe care a cunoscut-o sensul explicativ al lui *adecă* în cursul secolului al XVII-lea se reflectă în recurența pe care o are acest cuvânt în TC. Teodor Corbea îl folosește pentru a traduce cuvinte cu valoare explicativ-apozitivă, concluzivă sau de întărire:

vero, adv. *aşa, deci, adecă* TC
videlicet, adv. *adevărat, la aiave; item: adecă*
utpote, adv. *aşa ca, adecă*
utputa, adv. *adecă*
scilicet, adv. *adecă, adevărat.*

Pe lângă folosirea ca heteronim, *adecă* explicativ-apozitiv este extrem de frecvent în TC în interiorul definițiilor pentru alte cuvinte, ca procedeu regulat de clificare a glosării sau de traducere a unui cuvânt folosit în definiție:

æquidies când noaptea și zâoa sânt întocma, **adecă** tot într-o potrivă
æramentum, g.n. un lucru de aramă, **adecă** sculă
æreolum, g.n. a şasea parte a obulusului, **adecă** a fărtariului de ban, şase sfârâmitureale, ştiuculeațe
Æsopus, g.m. o vorbă izvoditorii Phryx philosophus au fost, **adecă** frighienești multe basne scornitori, cu spatele ghibos și cu capul strâmb înțelept
æstimabilis,-e biciulitorii,-re, **adecă** vreadnic spre biciuluire
alcaicus,-a-um alțienean,-că, **adecă** care vine de la acel poetic, Alțeus
altero,-as schimbă, altescu, **adecă** altu-l facu
analytica, g.n.pl. darea argumenturilor, **adecă** a întărișinilor
asarotum, g.n. înfrâmșețat padiment (**adecă** boltitură pă jos)
auguraculum, g.n. loc de prorocire, **adecă** de vrăjire de lucruri viitoare, de găcit loc.

O folosire destul de neobișnuită apare în TC în cazuri ca:

expugnatus,-a-um luat,-ă, **adecă** cu războiul
expugno,-as iau, batu, (**adecă** cu războiul)
tendo,-is, tetendi întinz; iarăș: mă silescu, mă sfârâmu spre ceva, tragu în sus, întinz, **adecă**, arcul și șatra, cortul.

În astfel de situații, *adecă* este un explicativ nonapozitiv, în sensul că nu relatează elemente echivalente, ci introduce o precizare prin completare.

În mod izolat, Teodor Corbea îl folosește pe *adecă* într-un pasaj în care valoarea lui pare a se găsi la limita dintre explicativ și tipul autoindicativ recurrent în documente (vezi 2.1.2.1.1.):

Argentina, g.f. et Argentoratum tare oraș al Tărei Nemțești lângă apa Rhenus, în Tânțul Alsăciei. Acolo ca acela înalt turn iaste și bisearică înfrâmșetată, cât în Europa altă bisearică sau turn aseamănă acestora nu iaste. Iaste iarăș acolo o academie vestită, în care de demult mulți înțelepți oameni s-au învățat, unde și eu, care această carte am scris (adecă Albertus Molnaru) trei ani și jumătate am lăcuit în vreamea copilăriei.

Recursul la *adecă* în orice text care introduce termeni sau noțiuni fără tradiție în limba și în scrisul vechi românesc începe să fie din ce în ce mai intens pe măsură ce înaintăm în timp, *adecă* părând să aibă, încă din prima parte a secolului al XVIII-lea, tendința de a căstiga locul dintâi în seria cuvintelor cu această valoare. Sunt definițiorii pentru folosirea lui *adecă* în explicarea neologismelor textele lui Dimitrie Cantemir:

Astronomii, adeca a stealelor cunoscători – prealuminate, cinstite, iubitul meu frate – intru toate câte intru a ceriului trup steale să poartă, doaă numai neclătitore și nemutătoare a fi arată CD, f. II^r;

Eni prăveaște toate țircumstanțile, adeca împregiurările meale: târgurile ceale norodoasă, cetățile ceale vîrtoasă, [...] CD, f. 17^v.

Cantemir recurge la *adecă* și pentru a traduce cuvinte sau sintagme străine, aşa cum procedează și cronicarii:

Dară adevărat că a tot omul a și și aceasta a cunoaște să cade, căci prieteșugul tău unor tălahari să asamănă, carii lătinează filetes latrones să chiamă, adeca tălaharii carii în chip de priiatini pre călătorie drumățului să arată CD, f. 19^r;

Precum un schith, adeca tătar (însă macar că tătar era, dară frumos) au cătră Alexandru Marele grăit CD, f. 70^r.

Cantemir îl folosește totuși pe *adecă* și în alt tip de explicații decât cele terminologic, în contexte care continuă tradiția textelor omiletice din secolul precedent:

Spre a păcatului dezlegare noul Adam, adeca Hristos, a veni au trebuit. Eu dzic că tu Sinta Scriptură n-ai citit. Au nu Evanghelia dzice că: „Dumnădzău părintele atâta au iubit lumea (pre mine adeca), cât și pre fiul său unul născut mi l-au dat“? CD, f. 4^v–5^r;

Pentru căce pre om, partea lui cea mai rea, adeca carne, cătră ceale pemintesti și cătră păcate îl trage, și războindu-să cu războiul cel dinlontru, adeca cu duhul cel sămăluitoriu, precum și cei supuși obiciuiri și sint asupra stăpânilor săi vecleniri și roco-seniri a face CD, f. 102^v–103^r.

Tot în continuitate cu scrisul bisericesc se situează folosirea lui *adecă* ca relator interpropozițional, în procedeul prezentării unor teme creștine prin anumite figuri retorice, pe de o parte, și în explicarea unor precepte, pe de altă parte:

Așeadară, între doi frați dragostea, ca între doaă steale chentrul, nemutată, prea intemeiată să mijlociadză; adeca, între doaă inimi a doi frați, nesmintită și nebetejită să

aşadză; și aşea, din doaă inimi o adevărată dragoste izvoreaşte, carea ca al triilea frate a fi să socoteaşte CD, f. III^r;

A păcatului grozăvie sau stricăciune la alții iaste de căutat, adică dela alții pildă să iai CD 112^v;

Însă iarăși tu, pre alții vădzing, adecă precum sint împărații, domnii și alalți, carii cu bogăția și cu a lumii slavă, multe și ce li-i voia fac, de aceasta nu te măhni, nici te întrista, precum Prorocul te învață CD, f. 46^v.

Adecă are o frecvență extrem de ridicată la Miron Costin, atât în *Letopisetz*, cât și în *De neamul moldovenilor*, fiind fără nici o excepție explicativ pentru termeni specifici de civilizație (realități din împărația otomană sau din țările apusene), sintagme străine, citate în limbi străine, nume geografice sau etnice etc. Îl întâlnim ca explicativ al neologismelor de origine latină și greacă:

Istoricii, adecă scriitorii de cursul anilor acestor părți, carii pomenesc de descălecatal cel dentăi a țărăi noastre și Tărăi Muntenești Cost. Let., p. 41, r. 8 [f. 157^v];

au stătut între hanul și între Zamoyschii tractate, adecă legături de pace, dând și hanul zălog la leși și leșii la hanul Cost. Let., p. 45, r. 17–19, [f. 161^r];

Și au orânduit cu oștile pre un gheneral al său, adecă hatman, anume Baște Giurgi Cost. Let., p. 49, r. 2–3 [f. 164^r–164^v];

au trimis împăratul nemțasc daruri lui Mihai vodă și l-au făcut prințipe, adecă din domnii împărației unul Cost. Let. p. 49, r. 2 de jos –p. 50, r. 1 [f. 165^r];

Avându aceala crai Vladislav și praxis, adecă știință, ce săntă turcii, cu războiul de la Hotin cu sultan Osmanu Cost. Let., p. 125, r. 9–10 de jos [f. 241^v].

– al slavonismelor/pentru slavonismele cu veche tradiție în română:

Predoslovie, adecă cuvântare dintăi de descălecatal țărăi cel dintăi și a neamului moldovenesc. Către cititorii Cost. NM, p. 241, r. 1–4 [f. 3^r];

s-au strâns toți boierii Ardealului și au ales să le hie cneadz, adecă domn, pre Andreieș Bator Cost. Let., p. 48, r. 6–8 de jos [f. 164^r].

– al turcismelor

după răzsipa de la Ojogeni oștilor lui Vasilie vodă, face Matei vodă ardzehal, adecă răvaș de jalobă, la singur împăratul Cost. Let., p. 118, r. 8–10 [f. 233^v].

Unele echivalări prin *adecă* sunt ceea ce s-ar putea numi false etimologii, cum este cazul etnonimului *cozac* (= *cazac*):

fiind oameni sprinteni și sălbateci, li-au dzis cozac, adecă capră sălbatecă, sau că îmblând ei la câmpi după capre sălbatece și în luncile Niprului, le-au venit acest nume de atuncea, de le-au dzis cozac, adecă căpră Cost. Let., p. 124, r. 12–15 [f. 240^r].

Mai puțin specifică pentru textele cu caracter științific este folosirea lui *adecă* în precizări sau (la fel ca în TC, vezi mai sus) completări în afara relației de echivalență:

iară cele ce să lucrează în casa altuia de-amănuntul, adecă lucruri de casă, n-au scris Cost. Let.;

*Iară Zamoyschii singur cu pedestrimea și cu armata, **adecă** cu pușcile, au ținut mijlocul și dezept împotriva pedestrimei lui Mihai vodă au stătut cu oastea Cost. Let., p. 53, r. 8–10 [f. 168^r].*

Miron Costin introduce uneori prin *adecă* traducerea unor pasaje în alte limbi:

*Precum dzice Svinta Scriptura: Нѣ ест ни єдина власт тъкмо утъ Бога, **адека** „Nu-i nice o puteare, fără dela Dumnedzău dată” Cost. Let., p. 72, r. 16–17 [f. 186^v].*

Și la stolnicul Cantacuzino *adecă* este extrem de frecvent și exclusiv cu sens explicativ (sensul primar nu este atestat niciodată):

*Căc [ு ss.] cu օstenealele loř au [8 ss.] folosit' vꙗta de օbște [в ss.] (**adecă** traiuř tuturōř) Cant. Ist., f. 2^r, r. 6–7 de jos;*

*basne de ceale ce făcea și scořnija poeticiř egnici, ꙗ vreamea Elinilōř, pentru օřbuř norod [ѧ ss.] (**adecă** idololatri) Cant. Ist., f. 5^v, r. 3 de jos – f. 6^r, r. 1.*

Forma predominantă în *Cant. Ist.* este însă cea cu amplificare expresivă, *adecăte* (vezi mai jos).

După cum se poate vedea din situațiile descrise până acum, folosirea lui *adecă* în toate tipurile de contexte care cer explicații, precizări, traduceri sau reformulări este, în ciuda apariției lui mai târzii în seria mijloacelor lingvistice de acest tip, foarte bine închegată; *adecă* se arată a fi câștigat destul de rapid poziția sintagmei grammaticalizate *ce se zice*, cu care este perfect echivalent ca grad de frecvență în texte și grad de difuziune geografică. Folosirea lui nu se mai modifică pe măsura trecerii timpului, între sursele care atestă începuturile intrării lui în seria explicativ-apozitivă și sursele mai târzii neexistând nici o deosebire. Principalele relații pe care le marchează – sinonimie, echivalență între sintagme, traducere și explicitare a unui demonstrativ – se văd și în *Condica* lui Gheorgachi din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea:

*dându Domnul cu mâna lui semnu să poarte topuz, **adecă** buzdugan Cond. Gh.;*

*„Logofătul de taină”, (**adecă**) cămărașul de izvoade, carele în vechile vremi au avutu și odă osăbită în curte, de să numiia cămară de taină Cond. Gh.;*

*sculându-se Domnul din scaon cu toată parataxis, (**adecă**) orânduiala boerimii sale, cei ce au semnile lor, carii să chiamă și zapcii, merge la biserică [...] Cond. Gh. (exemplu care ilustrează coocurența lui *adecă* cu elementele mai vechi ale seriei explicativ-apozitive, în cazul de față să chiamă);*

*și până acum, cu cuivință am găsit a scrie și acestu lucru, care n-au fostu obiçnuitu, nici s-au întâmplat la vreo domnie a vremilor trecute **adecă** un părinte Domnul să aşaze pe un fiu al său în scaonul părintescu a domnii.*

3. Relația dintre *adecă* și elementele primare cu valoare explicativ-apozitivă în textele vechi românești

După cum am spus deja, apariția lui *adecă* în seria cuvintelor explicativ-apozitive și extinderea spectaculoasă a folosirii sale cu această nouă valoare a coincis

cu păstrarea sintagmelor explicativ-apozitive primare (singurul *cuvânt explicativ-apozitiv* anterior lui *adecă* este *săva*, relativ izolat însă încă din secolul al XVI-lea și care nu mai apare cu această valoare după 1600), practic pe toată durata dacoromânei vechi. Raportul de frecvență dintre *adecă* și sintagmele de tipul *ce se* (*dzice*) diferă de la un text la altul; cel puțin într-o primă etapă, regresul acestora din urmă în favoarea lui *adecă* nu este foarte linear. De exemplu, în *Letopisețul* lui Grigore Ureche, unde *adecă* este bine atestat (vezi 2.2.1.), *ce se dzice* apozitiv nu se întâlnește niciodată. În schimb, la Miron Costin (deci cu cel puțin o jumătate de secol mai târziu, judecând cel puțin după decalajul dintre copii) *ce se dzice* are o viabilitate remarcabilă și poate fi considerat într-un raport echilibrat cu *adecă*:

Ave un țigan calo⁵, ce să dzice pierdătoriū de oameni, țigan gros și mare de trup
Cost. Let., p. 61, r. 8–9 [f. 175^v];

Spre deosebire de *adecă*, sintagma apozitivă curentă încă din secolul al XVI-lea are o strucțură confundabilă cu (și de multe ori analizabilă ca) o relativă atributivă (vezi și Zamfir 2014, p. 56); statutul de sintagmă gramaticalizată (echivalentă ca sens și funcție cu *adecă* apozitiv) al lui *ce să dzice* este însă de cele mai multe ori verificabil grație unor particularități de distribuție. De exemplu, chiar și atunci când este separat printr-o intercalare de numele pe care îl explică, funcția lui de locuțiune apozitivă reiese din faptul că inserția respectivă ar fi inadmisibilă într-o succesiune normală nume + relativă atributivă:

Și au fărșitū mănăstirea mare în dricul orașului Ieșilor întâi, ce să dzice Sfânta Mariia și apoi mănăstirea anume Hangul, în munți, den pajîste și Dragomirna au fărșit iară el Cost. Let., p. 94, r. 19–21 [f. 209^r];

Mănăstirea în oraș aicea, ce să dzice Svânta Mariia și Hangul la munte și Dragomirna lângă Suceavă au fărșit și au urdzit și Bârnova pre numele său Cost. Let., p. 103, r. 10–12 de jos [f. 217^v].

O altă probă a gramaticalizării lui *ce să dzice* este corelarea lui cu un nume față de care nu satisfac condițiile de acord în subordonata relativă, în sensul că verbal din secvența explicativă *ce să dzice* este invariabil sub raportul tuturor categoriilor morfolactice (nu numai de acord – persoană și număr –, ci și de timp și mod):

Și într-acești ani au zidit Vasilie vodă și lăudate mănăstiri și aice în orașul Ieșilor, întâi supt numele a trei sfinți învățători a besericii, ce să dzice Trieh Svetitelei, mai pe urmă mănăstirea, a doa mănăstire, a Golăi Cost. Let., p. 119, r. 12–15 de jos [f. 235^r].

⁵ Variantă fonetică neadaptată a cuvântului *călău*, a cărei prezență în textul lui Miron Costin este o indicație că termenul era necunoscut la vremea respectivă, cel puțin în Moldova, de unde și necesitatea traducerii lui în contextul în care este folosit. *Ce să dzice* funcționează în acest pasaj în același mod în care funcționează *adecă*, în numeroasele exemple pe care le-am comentat, ca un relator între un cuvânt străin/neobișnuit și traducerea lui.

4. Supraviețuirea sensului primar al lui *adecă* în graiurile dacoromâne actuale

În ciuda reducerii spectaculoase a folosirii lui deictice, într-un ritm care sugerează dispariția destul de timpurie din seria aşa-numitelor „prezentative”, *adecă* a supraviețuit totuși, în mod izolat, cu sensul primar „iata”.

Distribuția dialectală actuală a puținelor atestări ale sensului primar al lui *adecă* intră într-o oarecare contradicție cu distribuția dialectală arhaică a „prezentativelor”, aşa cum reiese din absența totală a lui *adecă* din ES și din poziția precară pe care o are în NTB, în raport cu cvasigeneralul *țaca* (vezi mai sus, 2.1.2.2.).

În secolul al XIX-lea, *adecă* „iata” este atestat numai în Transilvania:

Băiatul ascultă, sămănă oasele [...] și porni. Adecă din oase se făcură tot oi
Reteganul Pov. ard. (apud Marin 2013).

Iar în secolul XX, *adecă* „iata” este atestat numai în Năsăud și în graiurile de tip crișean din Ungaria:

Mă-sa s-o pus în fereastă [...] și l-o pândit. Adecă băietu s-o pus pe prispă (ALRT, p. 101);

amu deșchig televizeul, adepă din Budapesta băsădea sărbește (TDUng.; ambele exemple apud Marin 2013).

5. Aspectele fonetice ale istoriei lui *adecă* în dialectul dacoromân

5.1. Problema înciderii din silaba medială. Cea mai notabilă trăsătură istorică a lui *adecă* este păstrarea îndelungată a lui *e* medial (aton, în condițiile unei accentuări proparoxitone). Rezistența îndelungată a variantei fără încidere, aparent asociabilă cu alte fenomene similare (cum sunt cele din *tremeate, besearecă* și, în general, înciderea foarte fluctuantă din reflexele formelor derivate cu sufixele latine *-icus/-ica* și *-ex, -icem*: *sălbatec, duminecă, șoarece*) este o trăsătură care individualizează acest cuvânt. Fluctuațiile (uneori extrem de intense) prezente, în majoritatea textelor, de la cele mai vechi atestări, în toate cazurile de încidere „literară” (tipurile *inemă/inimă, besearecă/besearică* etc., *duminecă/duminică, purece/purice* și.a.) nu afectează decât accidental adverbul *adecă*, în care *e* este aproape regulat chiar și în documente, unde abundă două tipuri de fenomene:

- inadvertențe grafice (notări aleatorii ale lui *u* în loc de *ε*)
- încideri reale, corespunzătoare înciderilor dialectale de tip *vinit, oamini*.

Această stabilitate neobișnuită a fonetismului cu *e*, redat prin grafia **ădecă**, concordă cu atestarea lui *e* în silaba medială în sursele dialectale până în secolul XX și chiar mai târziu, cel puțin în arii izolate (cf. Marin–Mărgărit 2005, p. XCIV).

La fel ca celealte cuvinte în care s-a produs ceea ce am numit „încidere literară”, fluctuațiile între forma primară cu vocală semideschisă și cea care a sfârșit prin a se fixa ca literară sunt prezente în faza dacoromânei vechi; deosebirea dintre *adecă*, pe de o parte, și celealte cazuri de „încidere literară” constă în faptul că varianta *adică* nu apare în sursele anterioare anului 1600, iar în sursele din secolele al XVII-lea–al XVIII-lea are în raport cu forma primară o poziție mult mai izolată

decât cea pe care o au variante ca *tremițând/trimețând/trimițând*, *bisearecă/besearecă/bisearică* etc. în raport cu formele etimologice.

Deși destul de des întâlnită în documente, forma *adică* este minoritară în raport cu *adecă* chiar și în acest tip de surse (în textele literare, poziția formei primare este mult mai puternică; la cronicarii moldoveni, de exemplu – vezi pasajele transcrise sub 2.2.3. –, *adică* nu apare niciodată):

Adică eu, Vladul ot Ionești, împreună cu feciorii mei, anume: Neculai, Stanciu i Vișani [...], scriem și mărturisim cu acesta al nostru zapis DRH B XXXIX/44, p. 45, r. 1–3;

Adică eu, Pricopie, ficiarul lui Vasile Băntăș, nepotul Vărvarii, scriu să mărturisescu cu cest zapis al meu [...] DRH A XXVIII/49, p. 47, r. 1–2 – document cu multe grafiuri aberante, mai ales e în loc de u (și invers) și o în loc de 8 (și invers);

Adică noi, Costantin Băntăș, și Pântelei de Hărlicești și Alexa dea acolo, dăm știre cu ciastă scrisoare a noastră [...] DRH A XXVIII/71, p. 66, r. 1–2.

Forma net predominantă este însă chiar și în Moldova *adecă*; uneori scris chiar cu t în loc de e:

Adeacă eu, popa Grihca, și cu priute(a)sa, Irina Anghelina, cumu s-au sculat de bonăvoia sa ... DRH A XXVIII/67, p. 63, r. 1–2.

În general, formele cu închidere apar în copii (mult) mai târzii decât documentele originale pe care le reproduc:

Adică eu, maica Anghelina, stareta de la Râncăciov, scris-am zapisul meu DRH B XXXIX/49 (copie nedatată), p. 49, r. 1;

Adică eu, Lupul Tăutul, și fimeia me, Iliana, fata Udochii Anghiloae, nepoata Mariicăi, scriem și mărturisim cu acest zapis al nostru DRH A XXVIII/37, p. 30, r. 1–2 (copie din 1830);

Adică eu, Toader, ficiarul lui Vasâlie, nepotul Marcii, și cu fâmăia mea, Onopiiam [sic; marcat de editori ca greșeală în copie], scriem și mărturisim cu acest zapis al nostru [...] DRH A XXVIII/61, p. 57, r. 2–3.

Printre remarcabil de numeroasele atestări ale cuvântului de care ne ocupăm în dicționarul lui Teodor Corbea (vezi mai sus, 2.2.3.), am întâlnit o singură formă cu i în poziție medială:

*Atropos, g.f. nepurcegătoare, **adică** una dintru 3 parche, carele fiește căruia de la Dumnează svârșită viață croiescu, (jerebiia) tortul îl taie.*

Păstrarea aproape regulată a lui e medial la Teodor Corbea este cu atât mai notabilă, cu cât coexistă cu cazuri de închidere dialectală:

*bibliotaphi, g.m.pl. coșcigători de cărți, **adecă oamini** ca aceia, carii, când pot căptă oarecare cărți bune, la **nimini** nu le părtășescu, fără numai șiie în taină-ș cetesc.*

La fel de izolat este fenomenul închiderii din *adecă* la D. Cantemir (vezi exemple cu formele primare majoritare sub 2.2.3.):

*A păcatului grozăvie sau stricăciune la alții iaste de căutat, **adică** dela alții pildă să iai CD, f. 112^v.*

5.2. Problema adjoncțiunii secvenței fonetice finale -te. Încă de la începutul secolului al XVIII-lea, este atestată în Muntenia, în manuscrisul cronicii stolnicului Constantin Cantacuzino copiat de Costea Dascălul din Șcheii Brașovului, amplificarea expresivă a lui *adecă* prin *-te*, particulă apărută după toate aparențele în evoluția fonetică normală a nehotărâtelor de alegere liberă compuse cu *-și-* urmat de *-ce* (*fieșice* > *fieșce* > *fiește*, cu grupul *șc* > *șt* în virtutea tendinței majoritare⁶ în română, în care se repetă trecerea obligatorie *sce* > *ște* – *piscem* > *peaște*, *pascit* > *paște* – din cuvintele moștenite). Este cel mai rezonabil să se presupună că formele recurente atestate în copia lui Costea Dascălul reprezentă o inovație muntenească apărută în a doua umătate a secolului al XVII-lea:

*principile pentru ce sănt [τ ss.] date aceale hrisoave, **adecăte** au [8 ss.] sănt [τ ss.] pentru că au [8 ss.] dăruit [τ ss.] domniū, destoînicilōř și buniloř slugi ōcine, sau ař [τss.] ceva Cant. Ist., f. 4^v, r. 5–7 de jos;*

*și foaīte pe scurt [τ ss.] zic', și fără cap' povestesc', și numai de un lucru vorbescu, **adecăte** au de acela cui să dă, au [8 ss.] de ceř ce dă Cant. Ist., f. 5^r, r. 4–6;*

*unde [A ss.] să țpreună apa Savei cu Dunărea, **adecăte** de la Beligraduř tuřcesc' și ț sus cevař' Cant. Ist., f. 8^v, r. 1 de jos – f. 9^r, r. 2;*

*Care și pănă astăž țtr-acea monetă (**adecăte** țtr-acei bani) să veade, vrănd [A ss.] ț tot' chipuřacela să lasă pomenire Cant. Ist., p. 15^r, r. 5–7 de jos.*

Judecând după faptul că formele în *-te* sunt majoritare la stolnicul Constantin Cantacuzino, ele trebuie considerate o puternică trăsătură dialectală a graiurilor muntenești în perioada respectivă; s-ar putea ca absența lor dintr-un text muntenesc aproximativ contemporan – în care *adecă* are un grad extrem de ridicat de recurență – cum este TC să indice caracterul expresiv al acestei amplificări fonetice și specializarea variantei amplificate pentru stilul narativ. Pe de altă parte, absența lor din textele datorate celorlalți cronicari munteni pare să fie în legătură cu expansiunea pe care a cunoscut-o în Muntenia celălalt element apozitiv – intrat în seria elementelor de acest tip cam în aceeași vreme cu *adecă* – și anume (*care/ce*) *va să zică* (vezi Zamfir 2014, p. 58–59).

5.3. Problema accentuarii. Problema modului în care va fi fost accentuat *adecă* în dacoromâna veche este destul de complicată; fiind vorba de un cuvânt cu inițială *vocalică*, textele chirilice – în măsura în care notează⁷ în mod regulat și (re-

⁶ Grupul *șc* a fost tolerat în româna veche în flexiunea cuvintelor nemoștenite cu *șc* înainte de vocală nepalatală (*mușcă* – să *mușce*, *pușcă* – *pușci*), dar a sfârșit prin a se adapta, în limba literară și în cele multe graiuri, la tipurile flexionare moștenite (*muscă* – *muște*, *cresc* – *crești*).

⁷ De exemplu, PH este un manuscris în care accentul nu este marcat niciodată; *adecă* este scris însă cu slova inițială *a* precedată de un semn ca spiritul lin din greacă: ἀδεκά PH, f. 21^v, r. 11; 32^v,

lativ) riguros accentul – au în această privință ambiguitatea de principiu rezultată din deprinderea de a marca inițialele vocalice printr-un semn compozit, ca un accent precedat de spirit lin (ă). Dincolo de rezultatele (în mare parte contradictorii, ca urmare a variației deprinderilor grafice de la un text la altul) pe care le poate da o analiză grafică detaliată, este totuși rezonabil de presupus că accentul inițial va fi fost pe prima silabă, din două motive:

- cel puțin în sensul lui originar, cuvântul *adecă* este indiscutabil accentuat în frază și, în virtutea acestei caracteristici, silaba medială accentuată ar fi trebuit să aibă *ea* (chirilic ѧ), nu *e*, înainte de ă;
- închiderea lui *e* medial la *i* se produce în cvasitotalitatea cazurilor în poziție atonă; puținele cazuri de închidere sub accent (cum este *trimis* <*tremes*>) sunt probabil rezultatul generalizării vocalismului la care se ajunsese în poziție atonă (*trimitea* <*tremetea* etc.).

Aceste date sugerează că forma inițială *adecă* a fost într-adevăr proparoxitonă, aşa cum se consideră în mod obișnuit. O deplasare certă a accentului se va fi produs în formele amplificate cu -te. Problema răspândirii și a fixării în normă a variantei paroxitone rămâne de abordat într-o cercetare viitoare.

SURSE. ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

- AC = *Dictionarium Valachico-Latinum* (Anonymus Caransebesiensis), cca 1650; am folosit fotocopiiile și indicii ediției *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române*. Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008.
- B. Blaj = *Biblioteca adecă dumnezeasca scriptură a legii vechi și a cei noați* [...] acum. ՚tăi s-au tipărit rōmâneaște [...] ՚t Blaj la Mitropolie Anul de la nașterea lui Hristos 1795.
- BB = *Biblioteca adecă dumnezeasca scriptură ale cei vechi și ale cei noați leage* [...] Tipăritu-s-au ՚tău ՚t scaunul Mitropoliei Bucureștilor [...] la anul de la facerea lumii 7197, iară de la spăsenie lumii 1688 ՚t luna lui noem 'vri ՚t 10 zile.
- C. Ap. = Texte de limbă din secolul XVI reproduce în facsimile îngrijite de I. Bianu, membru al Academiei Române, IV. *Lucrul apostolesc. Apostolul* tipărit de Diaconul Coresi în Brașov la anul 1563, București, Tiparul „Cultura Națională”, 1930.
- Cant. Ist. = Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Tării Românești*, ՚tră care să cuprinde numele ei ce ՚dintăi și cine au [8 ss.] fost [grupul crr ss.] lăcitorii ei atunci [...], ms. rom. 3443 BAR.
- Caz. I = *Cazania de la Iași* (1643); am folosit ediția Varlaam, *Cazania*, 1643. Ediție J. Byck [București, 1943].

r. 7–8; 45^v, r. 7 etc. – sau, uneori, cu ՚: ՚dəek ՚t PH, f. 33^r, r. 10; 41^v, r. 9 de jos; 45^r, r. 7 etc. (În scrierea chirilică de mână, se întâmplă ca aceste două diacritice să se confundă uneori.) Există însă cazuri în care aceste diacritice lipsesc, iar *adecă* este scris pur și simplu ՚dəek ՚t PH, p. 40^r, r. 4 de jos. Predominante sunt cazurile în care se folosește spiritul lin; asocierea acestuia cu accentul apare excepțional, atunci când *adecă* este la inițială de enunț, cum se întâmplă în versetul 1 al psalmului CXXXII (unde ՚t inițial este scris cu cerneală roșie): *Adecă acmū ce e binre, sau ce e flumōs*, [sic] nūmai se vie ca frajī depreūnrā f. 114^r, r. 7–9 de jos. Același semn compozit, deși mai puțin clar, pare să marcheze inițiala psalmului CXXXIII: *Adecă acmu blago>slo>viți D>o>mnu>lu to>i ՚serb>i> lu Dūmned* ՚t [silaba *Du* adăugată deasupra rândului] f. 114^v, r. 1–2.

- CD = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudeful sufletului cu trupul*. Text stabilit, traducerea versiunii grecești, comentarii și glosar de Virgil Cândea, București, Editura Minerva, 1990.
- CDED = A de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, vol. I. *Éléments latins comparés avec les autres langues romanes*, Francfort A/M–Berlin–Bucarest, Ludolphe St. Goar–A. Asher–Soec, 1870; vol. II. *Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Francfort–Berlin–București, Ludolphe St. Goar–S. Calvary–Sotschek, 1879.
- CDER = Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I. O., 2001.
- Cod. I.* = *Codicile de la Ieud* (cca 1630), ms. 5032 BAR.
- Cond. Gh.* = *Condica lui Gheorgachi* (1762) – text examinat pe baza versiunii electronice aflate în baza de date a Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan–Al. Rosetti” din București.
- Cost. Let.* = Miron Costin, *Letopisețul Țărăi Moldovei de la Aaron Vodă încoace*, în Costin 1958.
- Cost. NM* = Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în Costin 1958.
- Costin 1958 = Miron Costin, *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.
- CP = Diaconul Coresi, *Psaltirea slavo-română* (1577); am folosit fotocopia din ediția Diaconul Coresi, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltrile coresiene din 1570 și 1589*. Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma, București, Editura Academiei R.S.R., 1976.
- CT = Diaconul Coresi, *Tetraevanghelul*, Brașov 1560–1561; am utilizat fotocopile din ediția Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei R.P.R., 1963.
- CV = *Codicile Voronețean*; am folosit fotocopia din ediția *Codicile Voronețean*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, Editura Minerva, 1981.
- DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR)*, București, Editura Academiei Române, 2011.
- DRH A XX = *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. XX (1629–1631), București, Editura Academiei Române, 2011.
- DRH A XXVII = *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. XXVII (1643–1644), București, Editura Academiei Române, 2005.
- DRH A XXVIII = *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. XXVII (1645–1646), București, Editura Academiei Române, 2006.
- DRH B XXXIX = *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. XXIX (1654), București, Editura Academiei Române, 2010.
- ES = *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu* (1551–1553); fotocopie precedată de Studiu introductiv filologic de acad. E. Petrovici. Studiu introductiv istoric de L. Demény, București, Editura Academiei R.S.R., 1971.
- HEM = B. Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Grigore Brâncuș, I. București, Editura Minerva, 1972.
- Marin 2013 = Maria Marin, *Morfosintaxa graiurilor dacoromâne în secolele XIX–XX*, în *Tratat de istoria limbii române*, vol. III (sub tipar).
- Marin–Mărgărit 2005 = Maria Marin, Iulia Mărgărit, *Graiuri românești din Ungaria. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Miklosich = Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Viena, Wilhelm Braumüller, 1862–1865.
- NTB = *Noul Testament sau Ȣpăcarea, au leagea noaă a lui Iisus Hristos domnului nostru. [...] Tvpăritu-s-au... Ȣ Ardealu Ȣ cetatea Belgradului*, 1648.
- PEW = Sextil Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I. *Lateinischen Element mit Berücksichtigung aller romanischgen Sprachen*, Heidelberg, K. Winter, 1905.

- PH = *Psaltirea Hurmuzachi*; am folosit fotocopia din ediția *Psaltirea Hurmuzachi*, I. Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Române, 2005.
- PO = *Palia de la Orăștie* (1581–1582); am folosit fotocopia din ediția *Palia de la Orăștie. 1581–1582. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil*, București, Editura Academiei R.S.R., 1968.
- PS = *Psaltirea Scheiană* (1482). MSS. 449 BAR. Publicată de Prof. I. Bianu, bibliotecarul Academiei Române, tomul I. *Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577)*. Edițiunea Academiei Române, București, 1889.
- RRL = „Revue roumaine de linguistique”, București, I, 1956 și urm.
- SDLR = Augustin Scriban, *Dicționarul limbii românești. Etimologii, înțelesuri, exemple, citații, arhaisme, neologisme, provincialisme*. Ediție anastatică îngrijită și prefațată de I. Oprisan, București, Editura Saeculum I. O., 2013.
- TC = Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*. Ediție de Alin-Mihai Gherman, vol. I. *Studiu introductiv, note și text*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.
- TDRG = H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, vol. I–III, București, 1903–1925; 3., überarbeitet und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder, vol. I–III, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000, 2003, 2005.
- Ur. Let. = Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită de P. P. Panaiteanu, București, Editura Minerva, 1987.
- Zafiu 2014 = Rodica Zafiu, *Presentative Markers in Old Romanian: Divergent Changes in the Syntactic and Pragmatic uses of adică and iată*, în *Diachronic Variation in Romanian*. Edited by Gabriela Pană-Dindelegan, Rodica Zafiu, Adina Dragomirescu, Irina Nicula, Alexandru Nicolae and Louise Esher, Cambridge Scholar Publishing (sub tipar), p. 425–453.
- Zamfir 2014 = Dana-Mihaela Zamfir, *Locul sintagmelor explicative va să zică/do me thënē* în seria *concordanțelor româno-albaneze în gramaticalizarea verbului „a vrea”*, în *Identitate, cultură și politică în sud-estul Europei. Două colocviu româno-bulgare*, Brăila, Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2014, p. 49–69.
- Zamfir–Dinică 2008 = Dana-Mihaela Zamfir, Andreea Dinică, *Quelques cas de grammaticalisation des formes flexionnelles du verbe «vouloir» en vieux daco-roumain : les conjonctions et locutions conjonctionnelles disjonctives et concessives (să) veri (că) «ou; soit; soit même; bien que», săva(i) (că) «idem»*. Comunicare la Colocviul Internațional *Grammaticalization and Pragmaticalization in Romanian*, organizat de Facultatea de Litere și Centrul de Lingvistică Teoretică și Aplicată din Universitatea din București, București, 3–4 octombrie 2008; sub tipar în RRL, LX, 2015, nr. 1.

**THE ADVERB *ADICĂ* DURING THE HISTORY OF ROMANIAN.
SEMANTIC CHANGES AND SYNONYMIC RELATIONS.
PHONETIC ALTERATIONS AND EXPRESSIVE EXTENSIONS
(Abstract)**

The purport of our research has been a double one: to establish the passage from the original meaning of *adică* (today an exclusively appositive word, „that is”) – such as it may be most surely established by the evidence of the most ancient texts, in which *adecă* invariably means „behold” – to its later meaning, whose spectacular expansion has led not only to the gradual deletion of the former sense of this word, but also to the prominent position it has soon enough won among other appositive words and expressions. On the other hand, we have endeavoured to follow the traces of its phonetic alteration (consisting in the passage from *e* to *i* in the second syllable, similar with that produced in other words only by its result, but not by its rhythm of expansion in old Daco-Romanian), which has been notably slower than the semantic one. Finally, we have identified the beginning of the

lengthened variants in *-te*, an innovation never extended – notwithstanding its proliferation in some literary Walachian texts, during the 18th century – to the status of standard reached by the other two.

Cuvinte-cheie: *adică* ‘*iată*’ și ‘*id est*, *vasăzică*’, *istoria limbii române*, *schimbări semantice*, *relații sinonimice*, *modificări fonetice*, *amplificări expresive*, *dacoromâna veche*.

Keywords: *adică* ‘that is’ and ‘behold’, history of romanian, semantic changes, synonymous relations, phonetic alterations, expressive extensions, old Daco-Romanian.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie, 13
danamihaela.zamfirv@gmail.com